

İLK DÖNEM HORASAN MELÂMÎLİĞİ'NİN ANTİKÇAĞ YUNAN KİNİZMİ İLE MUKAYESESİ

Arş. Gör. Dr. Yunus ARİFOĞLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Orta Çağ Anabilim Dalı

ynsarfglu@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7931-8617

Öz

Refahla birlikte yaşanan değişim toplumsal yapıda sınıf farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu durum çatışmaya sebep vermiştir. Çatışmanın bir tarafında siyasal olmayan akımlar yer almıştır. Bunlar pasif denilebilecek bir direniş tarzıyla karşı duruş ortaya koymuşlardır. Bu akımlar kendilerine özgü itiraz biçimi geliştirmişlerdir. İslam medeniyetinde bu akımlar tasavvufun içinde ortaya çıkmıştır. İnsanın kendisini tanıma ve hakikate ulaşma yolu olan tasavvuf, kimi zaman da toplumsal olana itiraz olarak belirmiştir. Bunlar toplumdaki gidişatı beğenmediklerinde ve refah toplumunun odak noktası olan dünyevileşmeye dikkat çekmek istediklerinde bir tavır sergilemişlerdir. Onlar toplumun bu gidişatına karşı rahatsızlıklarını, aykırı yaşam biçimleriyle belirtmişlerdir. Melâmetilik'in ortaya çıktığı Horasan bölgesinde de önemli ölçüde bir refah meydana gelmişti. Antik Yunan'da ticaretle gelen zenginleşme ve refah toplumunda Kinikler ortaya çıkmıştı. Tıpkı Kinikler gibi Melâmîler de toplumsal düzenden rahatsızlardı. Formel düzene alışılmadık biçimde itiraz ediyorlardı. Bu akımlar refah toplumlarının dengeye ulaşmasında sarkaç işlevi görmüşlerdi. Bu makalede Horasan'da varlık bulan Melâmetilik ve Antik Yunan'da ortaya çıkan Kinizm birkaç yönden mukayese edilmiştir. Bunun yanı sıra Kinizmin akabinde ortaya çıkan Stoacılık ve Hint mistizmine etkileri oranında değinilmiştir. Çalışmada kronolojik bir sıra takip edilmemiştir. Bu makalede dönemin kaynaklarının yanı sıra modern araştırmalar da dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Melâmetilik, Felsefe, Horasan, Antik Yunanistan, Kinizm

COMPARISON OF EARLY KHURĀSĀN MALĀMATĪYYA WITH ANCIENT GREEK CYNISM

Absract

The change experienced with increased prosperity revealed class differences in the social structure. This caused a conflict. On one side of the conflict were apolitical movements. They showed

Citation/Atıf: Arifoğlu, Y. (2019). İlk Dönem Horasan Melamiliğinin Antik Çağ Yunan Kinizmi ile Mukayesesı. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 3(2), 126-140.

Geliş (Received) : 11.10.2019

Kabul (Accepted) : 20.11.2019

Yayın (Published) : 31.12.2019

passive resistance. These currents developed their own form of objection. In Islamic civilization, these movements emerged within Sufism. Sufism, which is a means of recognizing oneself and of reaching the truth, has sometimes emerged as a sort of social objection. They wanted to draw attention to worldliness when they did not like the societal trends. They showed that with their contradictory lives. There was in fact considerable prosperity in the Khorasan region, where melamism emerged. In ancient Greece, a welfare society was formed thanks to commerce. The Cynics were born in such an environment. Like the Cynics, the Melamis were annoyed by the current social order. They opposed the order in an unusual way. They served as a pendulum for the balance of welfare societies. In this article, Melamism and Cynicism are compared. Stoicism and Indian mysticism are also mentioned. These are discussed in proportion to their impact. In the study, the chronological order in which the currents emerged is not followed. In this article, in addition to the sources of the period, modern research is also taken into account.

Keywords: Şūfism, Malāmatiyya, Philosohpy, Khurāsān, Ancient Greek, Cynicism

Kendini Bil

Temet Nosce/Nosce te ipsum¹

1. Giriş

Kendini bilme hikâyesi, Hint mistizminde, Antik Yunan kinizminde ve tasavvufta kendisini bulur. Her insan âlemin oluştuğu özden bir şey taşır. Bütün öğütler ise öze, insanın kendisini bilmeye dairdir. İnsan, kendisini ve nesnelere adlandırma yoluyla tanımlar. Ad ve çağrışımı bilince etki eder. Böylece ad ile benlik arasında bir bütünlük oluşur ve adlandırma toplumsal bir işleve dönüşür. Bu akımlar, insanın adlandırmayla kazandığı yapaylığı bırakıp doğala, özlerine dönmeleri için çaba gösterirler. Cicero, “Bir canlı doğduğu andan itibaren başlayarak kendisine düzen verir. Doğasını ve onu koruyacak her şeyi sever. Kendisini yok edebilecek her şeyden ise uzak durur”, demektedir (Arberry, 1990; Vatandaş, 1991; Kara, 2011, 16-18; 141; Kaya, 2016, 111-113; Brun, 2018, 85, 90).

Toplumda ortaya çıkan bazı akımlar insanın özüne/doğasına dönmesini ve onu bilgeliğe ulaştırarak mutlu olmasını sağlamaya çalıştıkları gibi, hayatı katlanabilir hale getirmenin çabası içerisinde olmuşlardır. Bunların bir diğer rolleri, toplumsal yapıda ortaya çıkan adaletsiz ve

¹ Bu cümle, Delpho’de bulunan Apollon tapınağının üzerinde yazılıdır. Georg Luck, Köpeklerin Bilgeliği, trc. Oğuz Özügöl, (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 359; Matrix filminde de bu söz karşımıza çıkmaktadır. Lilly Wachowski-Lana Wachowski, “Matrix”, (1999), <https://www.imdb.com/title/tt0133093>, 14:10-14-14; Hacı Bektâş-ı Velî’nin “Sen seni bil/Sen seni/Senden sorarlar seni” şiiri, Türkçede insanın kendisini bilme hikâyesinin veciz bir ifadesidir. Antoloji, “Hacı Bayram Veli Şiirleri”, erişim: 24 Ağus 2019, <https://www.antoloji.com/sen-seni-bil-sen-seni-siiri>; Yunus Emre, İlim ilim bilmektir/İlim kendin bilmektir dizeleriyle bu coğrafyada kendini bil geleceğini devam ettirmiştir. Yunus Emre, Yunus Emre Divanı, haz. Selim Yağmur, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 131.

dengelesiz durumlara karşı kendilerine özgü itiraz biçimleriyle denge unsuru haline gelmiş olmalarıdır.

Ticaretle birlikte zenginleşen toplumlarda sınıf farkları belirginleşmektedir. Gösteriş değilse de onu gösterme veya yansıtmaya belirgin hale gelmektedir. Ortaçağ'da ortaya çıkan refahla önemli oranda köle ve cariye'nin toplumun hizmetinde olmasını sağlamıştır. Bu zengin toplumsal düzen toplumun bazı kesimlerince sorgulanmıştır. Buna karşı bir tepkiyle akımlar ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'da ticaretle on zenginleşme ve bu refah toplumunda Kinikler ortaya çıkmıştı. Melâmetilik'in ortaya çıktığı Horasan bölgesinde de önemli ölçüde bir refah meydana gelmişti (Hudûdu'l-Âlem, 2008, 40-70; Makdisî, 1992, 290-345; Heyd, 1975).² Tıpkı Knikler gibi Melâmîler de toplumsal düzenden rahatsızlardı. Bu formel düzene itiraz ediyorlardı. Refah toplumlarının dengeye ulaşmasında bu akımlar önemli sarkaç işlevine sahiplerdi. Melâmetilik'in dayanak noktası Kutsal kitap ve Peygamberin sünneti idi. Bu terbiyeyle bir kültür meydana getirilmiş ve itiraz da bu ekseninde oluşturulmaya çalışılmıştı. Kinik ve stoacıların dayanak noktaları Antik Yunan felsefesidir. Bu felsefe dünyanın çeşitli bölgelerinden taşınan bilgilerle şekillenmiştir. Kinikler, eski Mezopotamya ve Mısır'ın yanı sıra özellikle Hint felsefesi ve mistik anlayışından etkilenmişlerdir (Hargûşî, 1990; Uludağ, 1997; Sülemî, 1977; Uludağ, 2010; Kuşeyrî, 2011; Uludağ, 2002; Hücvirî, 2010; Uludağ, 1998; Azamat, 2004; Luck, 2011, 25; Kaya, 2016).

Yakın dönemde Melâmetilik ile ilgili ilk kaynak Harîrîzâde Kemâleddin Efendi'nin XIX. yüzyılın sonlarında Tibyânü Vesâ'ili'l-Hakâ'ik adlı eseridir. Oryantalistlerden Richard Hartmann, Melâmetilik üzerine çalışma yapan ilk kişidir. Ebü'l-Alâ Afifi, Hartman'ın çalışmaları ekseninde el-Melâmetiyye ve's-Sûfiyye ve Ehlü'l-Fütüvve bir makale ele almıştır (Azamat, 2004; Çiçek, 1997). Cumhuriyet döneminde Melâmetilik üzerine ilk çalışma, Abdülbaki Gölpınarlı tarafından Melâmetilik ve Melâmîler adıyla yapılmıştır. Melâmetilik ile ilgili çalışma yapan bir diğer kişi, Ömer Rıza Doğrul'dur. Eseri, İslâm Tarihinde İlk Melâmet'tir. (Gölpınarlı, 1931; Azamat, 2004). Melâmetilik üzerine ilk doktora tezi Ali Bolat tarafından Melâmetilik adıyla 2002'de yapılmıştır. Sara Sviri, Hakîm Tirmidhî and the Malâmatî Movement in Early Sufism makalesi, Salih Çift tarafından İlk Dönem Tasavvuf

² Ortaçağ'da ana ticaret yolu Horasan şehirlerinden geçirdi. Bu sebeple bölgedeki şehirlerde ticaretten kaynaklı önemli ölçüde bir zenginlik meydana gelmişti. Bu zenginlik, Abbasîlerin hazinesine Horasan bölgesinden aktarılan vergilerde görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Yunus Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)* (Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2018).

Kültüründe Melâmetiyye Hareketi ve Hakîm Tirmizî, şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir (Azamat, 2004; Sviri, 2003).

Melâmetilik'le ilgili ilk ana kaynak, Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed Hargûşî'nin (ö. 406/1015-16) Tehzîbü'l-Esrâr adlı eseridir (Hargûşî, 1990; Uludağ, 1997; Azamat, 2004). Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) Risâletü'l-Melâmetiyye adlı eseri modern çalışmalar açısından kaynak olmuştur (Sülemî, 1977; Uludağ, 2010; Azamat, 2004). Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072), Kuşeyrî Risalesi Melâmîlerle ilgili olarak önemli bir ana kaynaktır. Kuşeyrî Risalesi'nde öncelikle tasavvuf erleriyle ilgili bilgiler verilmektedir (Kuşeyrî, 2011; Uludağ, 2002). Bu anlamda bir diğer önemli ana kaynak Hücvirî'nin (ö. 465/1072), Keşfu'l-Mahcûb adlı eseridir (Hücvirî, 2010; Uludağ, 1998).

Kiniklerle ilgili Türkçe literatürde pek çalışma bulunmamaktadır. Bu konuda en önemli çalışma, Georg Luck'un Türkçeye de çevrilen Köpeklerin Bilgeligi adlı eseridir. Eserde hem kinik şahısları incelenmiş hem de onlara ait olduğu düşünülen metinler derlenmiştir. Bunun dışında Stoa ve Antik Yunan felsefesiyle ilgili yapılan çalışmalarda kiniklerden de bahsedilmektedir.

Bu makalede Horasan'da varlık bulan Melâmetilik ve Antik Yunan'da ortaya çıkan Kinizm birkaç yönden mukayese edilmişlerdir. Bu akımların ortaya çıktıkları coğrafyaya değinilmiş, bu anlamda gayeleri, bilgelikleri ve mutlu olma istekleri ve buna ulaşmadaki araç olan inziva, çalışmaya konu edinmiştir. Ardından çalışmada bu akımların felsefeleri, bu bağlamdaki eylemleri ve bunların etkileri tartışılmıştır. Ayrıca çalışmaya konu edilen bu akımların etkilendikleri ve kendilerine referans kıldıkları kaynaklar ele alınmış, ilk temsilcilerine değinilmiştir. Bunun yanı sıra Kinizmin akabinde ortaya çıkan Stoacılık ve Hint mistizmine etkileri oranında değinilmiştir. Çalışmada kronolojik bir sıra takip edilmemiştir. Bu makalede dönemin kaynaklarının yanı sıra modern araştırmalar da dikkate alınmıştır.

2. Melâmilik ve Kinizm

Melâmet, kınanma, kötülenme, ayıplanma anlamlarına gelmektedir. Melâmî ise kınanan, kötülenen ve ayıplanandır (Hargûşî, 1990, 21; Bolat, 2003, 10; Azamat, 2004, 24) Onların kendilerini Melâmî olarak adlandırılmalarından ziyade başkaları onları bu adla andıkları için bununla bilinmişlerdir. Onlar için ise "kınayanların kınamalarından korkmazlar." Ayetini kendilerine kılavuz ettikleri ifade edilmektedir (el-Mâide 5/54). Kinikler de köpek olarak anılmaktadır. Kiniklerin adlandırılmaları da başkalarının kendilerine taktıkları bir adlandırmadır (Luck, 2011).

Her iki akımda da toplumsal olan önemsenilmemekte, toplumun kınamasından çekinilmemekte, bilakis toplumun yücelttiği şeyler terk edilmektedir. Toplumda belli bir nüfuz elde edenler, toplumun kendilerine hoş görmedikleri eylemleri yapmaktan çekinmemişlerdir. Sahip oldukları nüfuzlarından dolayı benliklerine sinmiş olan kibri, toplumun nahoş gördükleri şeyleri gerçekleştirerek kırmaya çalışmışlardır. Örneğin, Krates Zenon'un utancını kırmak için, Keramik mahallesi boyunca taşınması için mercimek püresiyle dolu bir çömlek vermiştir (Brun, 2018, 20; Luck, 2011, 25). Melâmîler de sırtlarıyla odun taşımış, halk arasındaki konumlarını ve kibirlerini yıkmaya çalışmışlardır. Bir Melâmî olan Bâyezîd-i Bistâmî Hicaz'a varınca halk onu karşılamaya gelmiş ve ululmuş, o ise ramazan günü çarşının ortasında heybesinden çıkardığı ekmeği yiyerek nefsinde oluşabilecek kibrin önüne geçmeye çalışmıştır. Bunu gören halk kendisini terk etmiştir. Bâyezîd-i Bistâmî'nin burada yapmaya çalıştığı bir farzı terk etmek değil, kendisine gösterilen teveccühü yıkmaktır. O, böylece nefsini yüceltmekten alıkoyarak halk nezdinde büyüklenmekten kendisini korumaya çalışmıştır (Hücvîrî, 2010, 124)

Bazen bu akımlar uç noktadan itiraz ederlerdi. Bâyezîd-i Bistâmî'nin hikâyesinde Müslüman bir toplumda ramazan günü yemek-içmek pek sindirebilir bir davranış değildir. Kiniklerde itiraz açıktan cinselliği yaşamak kadar ileri bir boyuta taşınmıştır. Esasen en uçtan bir eylemle itiraz, kişinin aleyhine idi. Yapanın toplumdaki konumunu sarsardı. Ancak bu tarzda bir itiraz yerleşik olan karşı güçlü bir karşı çıkış olmaktadır. Başkası veya bütün adına yapılan bu eylemle yerleşikliğin kırılmasına yol açılırken, kişinin kendisi ise bu şekilde feda olunmaktaydı. Bu akımlar, davranışlarıyla içinde buldukları o toplumun denge unsuru haline gelmişlerdir (Hücvîrî, 2010, 124; Luck, 2011, 97).

Melâmîlerle Kiniklerin itiraz biçimleri farklıdır. Melâmetilik İslam medeniyeti içerisinde ortaya çıkmış, dayanağını Kur'an ve Sünnetten almışlardır (Bolat, 2003). Bu iki kaynakla terbiye olan bu akım, itirazlarını da bu ekseninde yapmıştır. İslam toplumunda nispeten kabule uygun olan itirazlarda bulunmuşlardır. Yukarıda belirtildiği gibi Bâyezîd-i Bistâmî'nin bir farzı terk etmesi bu meyandadır (Hücvîrî, 2010, 124-125; Luck, 2011; 97; Kaya, 2016, 111-113; Brun, 2018, 26).

Melâmetilik'in Horasan'da ortaya çıkması bölgenin kozmopolit bir yapıya sahip olmasından kaynaklıdır. Horasan ticaret bölgesiydi. Nîşâbur, Merv, Belh ve Herat ticaret şehirleriydi. Her şehir farklı bir yöne açılırdı. Bölge dört yöne giden bir kesişimde yer alırdı. Farslarla birlikte Türkler, Hintliler, Asya halkları ve Kuzey halkları, Yahudiler ve İslamiyet'le birlikte bölgeye gelen Müslüman Araplar, bölgede çok uluslu bir yapı meydana getirmiştir.

Birkaç Aryan bölgesi burada olduğu gibi, Hint ve İnan dini anlayışları da burada şekillenmiştir. Horasan genel olarak Zerdüştlüğün merkeziydi. Belh bölgesinde Budizm ve Manihaizm, Asya dinleri, Türkler ile birlikte Şamanizm, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanların son olarak bölgeye gelmesi çok uluslu ve çok dinli olmasına neden olmuştur. Ayrıca bunlar bölgenin mistik yaşamını da renklendirmiştir. Melâmetilik böyle bir ortamda doğmuştur (İbn Havkal, 1939; Makdisî, 1992; Frye, 1963, 12; Barthold, 1940, 88, Brockelman, 11982, 18,19; Arslantaş, 2005, Mazaherî, 1972, Neusner, 1983).

Antik Yunan şehirleri deniz kentleriydi. Toprağın sınırlı olduğu bu şehirlerde ticaret bir gereksinim olarak çıkmıştı. Kinizmin ortaya çıktığı Antik Yunan'da ticaret gelişmişti. Yunan şehirlerinin çok sayıda ticaret kolonileri bulunmaktaydı. Ticaretin sonucu olarak kentlere farklı ulus ve dinlerden insanlar gelmişti. Ticaret, onunla uğraşanları kendi doğrultusunda şekillendirir ve tahammüllü bir mizaca sahip hale getirirdi. Antik Yunan şehirlerinde çok çeşitli pagan dinleri bulunmasının yanı sıra farklı felsefi okulların olması düşünce çeşitliliğini sağlamaktaydı. Kinizm ticaretle zenginleşen Antik Yunan şehirlerinde ortaya çıkmıştı (Luck, 2011).

Her iki akımın ortaya çıktığı coğrafyada yoğun bir şekilde ticaret yapılmıştır. Önemli ölçüde Horasanlı tüccar, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ticari işlerle uğraşmaktaydı. Antik Yunan şehirlerinin de birçok noktada ticaret kolonileri bulunmaktaydı. Her iki coğrafyada ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleşmesi, orada yaşayan insanların refahına yansımaktaydı Bu durumda toplumsal düzende, alt, orta ve üst sınıflar arasında bir bozulma ve aşırılık meydana gelmekteydi. Bu akımlar refahın getirmiş olduğu ve dengenin bozulduğu ortamda doğarak bir anlamda toplumsal şarkaç görevi görmüş ve alt ile üst sınıflar arasında dengenin yeniden tesisi açısından roller üstlenmişlerdir.

Hayatın kendisi acı verirken, insan bunu katlanabilir hale getirmenin çabasında olmuştur. Bunu sanatla, mitoloji, din ve mistik öğelerle yapmıştır. Melâmetilik, Kinizm, Stoa ve Hint mistizminin amacı insanın mutlu olmasını sağlamak ve bilgeliğe ulaştırmaktır. Mutlu olabilmek ve bilgeliğe ulabilmenin yolu kendini bilmekten geçmektedir. En ünlü kiniklerden Diogenes, Delphoi'deki kendini tanı (Luck, 2011: 359) yazısını gördün mü diye sorar. İlk Melâmîlerden kabul edilen Ebu Hafs Haddad, insanın sürekli olarak kendisine yönelmesi gerektiği söyler (Sülemî, 1977; Kuşeyrî, 2005: 48). Kendisini tanımayan başkasını da tanıyamaz. Bu durumda ne kendisiyle ne de başkasıyla ilişki kurabilir. Bütün öğütler insanın

özüne dair ve bu özü bilmeye dairdir. Her insan, âlemin oluştuğu özden bir şey taşır (Kaya, 2016, 111-113; Brun, 2018, 26).

Mutluluğun yolu doğayla uyumlu yaşamaktan geçmektedir. Stoa felsefesi doğayla uyumlu yaşamayı hedefleyen bir felsefe olup, akılı esas alır. Burada akıl tanrısal bir tin olarak görülmektedir. Doğayla uyumlu yaşamak için akılla uyuşulmalıdır. İnsan bilgi ve akıl yoluyla dünyayla uyumlu yaşayabilir felsefesi hâkimdir.

Bilgelikle amaç insanı prangalarından kurtarmaktır. Sanat ereğini kendisinde bulduğu gibi bilgelik de ereğini kendisinde taşır (Brun, 2018). Bilgelik süreci amaçlar, sonucu değil. O, insanın çelişmesine ve hiçliğinin bilincine varmayı hedeflemektedir. Yine bilgelik, iyiye ulaşmayı amaçlamaktadır İyi, bilgeliğin özünü teşkil etmektedir. İyiye, iyiliğe ulaşmayı kendisine hedef kılan bilgelikte, geri kalan şeyler lafûgüzaf olarak görülmektedir (Luck, 2011: 107). Bu anlamda bilgelik, Fuzûlî'nin; "Işık imiş her ne varsa âlemde İlim bir kil ü kal imiş" sözüyle aynı şeyi ifade etmektedir (Fuzûlî, 2015, 401).

Bigeliğin ders kitabı yokluk, yoksulluk ve yoksunluktur. Bu sebeple bilgeliğe ulaşmanın yollarından birisi az ile yetinmektir. Sahip olunan bu felsefe dolayısıyla dünya, gelip geçen bir pazar olarak görülmektedir. Akıllı kişiden ise ihtiyacı kadarını alması beklenmektedir. Bu felsefede gerçek zenginlik yaşamak için asgari oranla yetinmektir. Bilgelik bir diğer amacı da kendi kendine yetmektir. Doğala uygun yaşama amacı güden bilgelikte, böyle bir yaşam tarzı zenginlik olarak kabul edilmektedir. Bir başka gaye ise denge kurabilmek ve ölçülü olmaktır (Luck, 2011).

Horasan'ın ilk Melâmîlerinden Ebu Turab, fakirin gıdası bulduğu şeydir (Kuşeyrî, 2005, 48), demekle bilgelik için gerekli öğüdü vermektedir. Kiniklerde ve Stoa'da ise ihtiyaçlarını en aza indirgemeye çalışır, bu seni Tanrıya yakınlaştırır, ifadelerinde bulunmaktadır (Luck, 2011, 233).

Bigeliğe erişmenin yollarından birisi felaketleri göğüslemektir. Bu felsefede felakete katlanamamak daha büyük felaket olarak görülmektedir. Bilgelikte acı ruhun akılsız bir karşı eylemi olarak görülmekte, bu saikle hareket edilmektedir. Bilgelik ulaşır önemli yollardan birisi nefsin gem vurarak, gururunu kırmaktır. Hamdun Kassar, "Kim kendi nefsinin Firavun'un nefsinde daha üstün olduğunu zannederse, kibir ve gurur göstermiş olur" (Kuşeyrî, 2005: 52). Her iki akımda da itibarı terk etmek için öncelikle ona sahip olma şartı görülmektedir. Bu akımlardaki bilgelik için; öncelikle halkın makbul saydığı bir kişi olup ardından ise halkın itibar ettiği o şeyi terk etmek, önce akla ulaşmak ardından ise akılı terk etmek

için öğüt verilmektedir. Kişinin ancak bu durumda halkın kınanmasına muhatap olabilmeyi hak ettiği anlayışı bulunmaktadır.

İnsanı kemale ulaştırmayı amaçlayan Melâmetilik'te, toplumsal düzene uymamak ve yapılan eylemlerden dolayı da, kınayanlardan kınamalarından çekinmemek esastır (Hücvîrî, 2010, 125-126). Kinikler felsefelerine uygun bir şekilde hareket ederek toplumsal düzene aykırı hareket ediyor ve toplumun nahoş bakış açısını önemsemiyorlardı. Onlar, köpek gibi yaşıyor, arsızca konuşuyor ve uluorta kendilerini tatmin ediyorlardı (Luck, 2011, 105, 118).

“Yurtsuz, evsiz barksız bir mülteciyim ben,

Serseri ve dilenciyim, günü gününe yaşarım ben” (Luck, 2011, 149).

Diogenes, kiniklerin yaşam felsefesini bu dizelerinde özetlemektedir. Stoalılarda da önemli olan şey toplumdaki çekingeyi kırmaktır (Brun, 2018: 15). Senaca, “Med kralı bile sana selam vermeyip geçerse, önemsememelisin” diye ifade etmektedir (Seneca, 2018, 20).

Kinizm, Melâmetilik ve Hint Mistizminde insanı bilgeliğe ulaştıran bir kılavuza ihtiyaç vardır. Hadese inerken bir klavuzu/mürşidi olmalı insanın (Luck, 2011, 50). Melâmî mürşid evvela kendisine çeki düzen verendir (Kuşeyrî, 2005, 48). Bilge kişi sahip olduğu tecrübeyle yol göstericidir. Bireye rehberlik ettikleri gibi bazen topluma bazen de devlete rehberlik etmişlerdir. Örneğin, Oğuz Kağan destanında zikredilen Yuşi hoca, bir sefer sırasında ordunun muzaffer olmasında yol gösterici olmuştur (Kavas, 2017, 189).

Bilge kişi her durumda özgürdür. Kendisine bağlı olan şeyi yapar, kendisine bağlı olmayan şey karşısında metin olur. Mutluluk ise yaşamın uyumlu ve doğal bir akışı olduğundan bilgi kişi hep mutlu olur. Bilge kişi, tutkularından sıyrılmış, gururlanmaksızın yürekli ve sevgi doludur. O, her şeye göğüs germekten mutluluk duyar (Brun, 2018, 87, 105).

Bilgeliğe ulaşmanın yöntemi inzivadır. İnziva problemler üzerinde düşünmeyi ve sorunları tespit etmeyi sağlamaktadır. Bu, kendini bilmenin, bilgeliğe ulaşmanın ve kemale ermenin yoludur. Toplumsal yaşamın boğuculuğu, günlük hayatın işleyişi ve akışı insanın kendine, yani içe dönmesine engeldir. Dinginliğe ulaşmak için yapılması gereken şey inzivaya çekilmektir. Bunun için doğal çevreden uzaklaşıp sahraya veya mağaraya yani insanın ilk doğal yurduna gitmesi gerekmektedir. İnziva öncelikle insanın kendisi üzerinde düşünmesini sağlar, olgunluğa eriştirir. Göksel olan ile irtibata geçirek oradan ilham almasının yolunu açar. İçinde bulunulan toplumsal durumdan uzaklaşıp yaşanılanların muhasebesini tutmak bu sayede mümkün hale gelebilir (Seneca, 2018; Kaya, 2016). Tasavvuf erleri çoğunlukla inzivaya çekilerek kemale ererlerdi. Melâmîlerin inziva anlayışları ve kemale erme yöntemleri diğer

tasavvuf kollarından farklılık içermekteydi. Onlar sosyal hayatın içinde ve genel eğilime aykırı hareket ederek kemal noktasına ulaşırlardı. Yine Melâmîler, meslekleri sayesinde olgunlaşırlardı (Hücvîrî, 2010, 125-126; Kuşeyrî, 2005, 48-52).

Hâsılı inziva önce kişiyi var eder. Şahsiyetleştirir. Yapacaklarını, yapabileceklerini, imkânları bilmesini sağlar. Kişi toplumun yaşayışını irdeleme ve değerlendirme olanağına ulaşır. Aksaklıkları görerek yola koyulur.

Melâmetilik müspet fiillerden ziyade menfi fiillerin kalkmasına odaklanan bir felsefe ile hareket etmektedir. İhlâsı konuşmak yerine riyaya odaklanmaktadır. Riya ve gösterişe karşı bir hareket olarak ortaya çıkan Melâmetilik, iyilikleri gizleme, kötülükleri ise açıkça işleme prensiplerini içeren bir akımdır.

Melâmetilik giyim kuşam ile halktan kendini ayırma, süfli işler ile nefsini yüceltme ve bu anlamda itibar görerek yükselme, keramet göstererek üstünlük arz etme, halvet ve uzlet ile geçilen hayata karşıydı. Çalışmayıp dilenerek geçinme, bir anlamda başkaları üzerinden asalak bir yaşam sürme ve gibi hallere karşı bir felsefeyle hareket etmişlerdir. Ayrıca Melâmetilik tazim ve bunun oluşturduğu düzene de karşıydı. Bu nedenle bir sistem ortaya koymamıştır. Bu yönleriyle onlar, Kinikler'den ayrışırlardı (Hücvîrî, 2010, 125-126; Bolat, 2003, 24, 53).

Melâmetilik Kinizmden farklı olarak dilencililiği hoş görmemiştir. Süfli bir şekilde yaşamaya da iyi bakmamıştır. Bunların aksine insanın çalışmasını ve el emeğiyle geçinmeyi önemsemişlerdir (Kuşeyrî, 2005: 52). Melâmîler kendi işlerini kendi görürlerdi. Düzendeki yüz çevirmişlerdi. Kınanmalarından dolayı ise Hak'tan ümitlilerdi. Bu yönleriyle de kiniklere benzerlerdi (Hücvîrî, 2010, 125-126)

Melâmetilik, İslam toplumu içerisinde kabul edilebilir hoş görülmeyen eylemleri yapmışlardır. Bu toplumda itibar sebebi olan davranışlardan ise uzak durmuşlardır. Örneğin onlar, kıtmir/köpek olmanın kolay olduğunu, çünkü bunun nefsi düşürmediğini, bilakis yüceltiğini ve halk arasında büyüklüğe sebebiyet vererek, kişinin itibarını arttırdığını düşünmektedirler. Ancak şarap içmenin böyle olmadığını, bunun insanı kötü biri olduğunu göstererek, sefih bir yaşama sahip olduğunu ve dolayısıyla da nefsi kötülediğini ifade eden bir felsefi anlayışa sahiplerdi (Hücvîrî, 2010, 125-126).

Kinikler doğaya uygun yaşarlardı. Toplumsal olana itiraz, ederlerdi. Kanaatkâr ve bilge olma yolunda ilerlerlerdi (Luck, 2011, 264). Krates Zenon'a Keramik mahallesi boyunca taşınması için mercimek püresiyle dolu bir çömlekle onun toplumdaki utancını kırmaya çalışmıştır (Brun, 2018, 15). Kinikler, doğdukları coğrafyada daha kabul edilemez davranışlar

içindeydiler. Şarap içmenin normal olduğu bu toplumda daha uç şeylerle o toplumu rahatsız etmeye çalışıyorlardı. Bu toplumda köpek gibi yaşamak itibari yüceltmez düşürdü. Köpek gibi yaşıyor, arsızca konuşuyor, uluorta kendilerini tatmin ediyor, çift katlı harmani giyiyorlardı. Diogenes'in bir heybesi, çift katlı harmanisi vardı. Ortaya koydukları bu yaşam tarzları bakımından Melâmîlerle çok farklılardı (Luck, 2011, 105, 118).

Kinizmin ılımlı hali ve takipçisi olan Stoa felsefesi, doğayla uyumlu yaşamayı hedefleyen bir felsefe, ahlakî ve akılcıydı. Stoa felsefesinde acı ve ölüm küçümsenirdi. İnsan ruhu, bilgi ve akıl yoluyla dünyayla uyum içine girebilir felsefesi hâkimdi. Burada ruh olarak ifade edilen şey, yaşam soluğuydu (Brun, 2018, 34-35, 76, 105).

Kiniklerin yaşam felsefesinin en güzel hali, daha önce de zikredilen Diogenes'in şu dizelerinde görülmektedir. Diogenes, "Yurtsuz, evsiz barksız bir mülteciyim ben/ serseri ve dilenciyim/ günü gününe yaşarım ben (Luck, 2011, 149).

Her iki akımda ortak düşünce; Taşra yaşamı insanı iyi, şehir yaşamı kötü yapmaz. Diogenes, eğer iyi olmak istersen doğru olanın öğrenildiği felsefe okuluna git demektedir. İbn Haldun ise şehirdeki bozulmayı engelleyecek ve insanı doğasına uygun hareket ettirecek şeyin dini öğrenimin olduğunu belirtmektedir (Luck, 2011, 233; İbn Haldun, 2016).

Anlam, dile gelmeden, zihne yani fehme düşmüş, insanın saf haline işleyerek onun mizacını oluşturan doğa, insanın bir parçası olacak şekilde bir düzen meydana getirmiştir. Mistik akımlar, çoğunlukla insanın doğasından hareketle dayanak noktalarını oluşturmuşlardır. Bu doğaya uygun hareket etmeyi sağlayan kitap ve felsefeyi bu anlamda kendilerine rehber kılmışlardır.

Melâmetilik'in temel dayanak noktası Kur'an ve Sünnettir. Bu iki yolun terbiyesiyle bir kültür oluşturmuştur. Onlar, itirazlarını da bu ekseninde yapmışlardır. Melâmetilik, kanaatkâr olma ve bilgeliğe ulaşma noktasında Hint mistizminden etkiler taşıdığına dair bir düşünce bulunmaktadır. (Kara, 2011; Kaya, 2016). Melâmetilik, bir anlamda diğer sufi akımlara karşı doğmuştu. Bu nedenle de diğer sufi akımlar yerine çalışmayı teşvik etmekte, dilenmeye ve yoksul giyinerek yaşamaya karşı bir duruş ortaya koymaktaydı. Bu anlamda doğmuş olduğu coğrafyadan etkilendiği düşünülebilir ihtimaller arasındadır. İslamiyet öncesinde bölgedeki yaygın dini anlayış olan Zerdüştlük, insanları çalışmaya yönlendirme çabası içerisindeydi. Bu

dinin kutsal kitabı insanları³, dönemin ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılığa yönlendirmektedir (Eliade, 2012).

Kinizmin köklerini Sokrates'in düşünceleri oluşturmuştur. Milattan önce 5. yüzyılda başlayan bu hareket, 4. yüzyılda da devam etmekteydi. Genel itibariyle Antik Yunan'da gelişen bilgi felsefesi Stoa için dayanak noktasıdır. Hint düşüncesi Antik Yunan felsefesini etkilediği gibi Stoa'yı etkilemiştir. Tersine Stoa felsefesi de doğuyu etkilemiş, Zenon'un öğretisi Babil'e kadar yayılmıştır. Stoa felsefesi Kinik felsefesiyle aynı olup, bir farklılık içermez. Stoa bir anlamda ılımlı Kinizm olarak kabul edilmektedir (Luck, 2011, 15; Brun, 2018, 15, 20).

Ebû Türâb en-Nahşebî (ö. 245/859). Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884). Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848). Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872). Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874). Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910). Yûsuf b. el-Hüseyin er-Râzî (ö. 304/916). İlk Melâmîler olmaktadır (Hücvîrî, 2010, Kuşeyrî, 2005). Ebû Türâb en-Nahşebî, şöhretten kaçınan, bir kisveye bürünmeyen bir şahsiyettir. Yahyâ b. Muâz şeriatın sınırlarını gözetken, ameli tasavvuftan nazari tasavvufa geçiş yapan kişidir. O, Ebû Osman el-Hîrî üzerinde etkili olmuştur. Ebû Hafs el-Haddâd melâmet anlayışının yerleşmesinde önemli birisidir. Nefse muhalefet etme, amellere itibar etmeme ve benzeri ilkelerle bu anlayışın oluşmasında kurucu şahsiyetlerdendir. Hamdûn el-Kassâr ise Ebû Türâb en-Nahşebî'nin etkisiyle Melâmetilik içinde yer almıştır. Melâmetilik kendisiyle belirginleşmiştir. Yûsuf b. el-Hüseyin er-Râzî'nin dünyaya yaklaşımı farklıdır, dünyayı yerme değil sevmeye taraftarıdır. Dünyevileşmenin sebepleri olarak malın yanı sıra ilmi de görmektedir. Ona göre ilimle yücelenmek ve ilmin kibri içinde boğulmak malın kişiye sahip olması gibidir. Hâsılı önemli olanın bu iki şeyin nesnesi olmamak ve onları kendisinin öznesi haline getirmemek olduğunu belirtmektedir (Sülemî, 1977; Kuşeyrî, 2011; Hücvîrî, 2010; Bolat, 2003: 34-39).

Antisthenes Diogenes'in hocası kabul edilmektedir. Kinizm, en bilinen temsilcisi Diogenes'te şekillenmiş, o ise, hocasından etkiler taşımaktadır. Bu nedenle ilk kinik Antisthenes'tir. Ardından halefi Diogenes gelmektedir. Diogenes, Kinizmin esas kurucusu olarak kendisinden sonra gelenlere tesir etmiştir. O, herkese karşı küstah ve acımasız olmalısın, böylece sayılırsın ifadelerinde bulunmaktadır. Diogenes'in İskender ile karşılaşmasında ise

³ Yunus Arifoğlu, Toprak ve İnsan: Birkaç Edebi Metinde ve Avesta'da Toprağın Yansıması / Land and Human: Land Reflect on a Few Literatures and Avesta, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, 5 (1), ss. 53-60.

“Güneşimden uzak dur” darbı mesel haline gelen sözü, kiniklerin doğayla ve doğal yaşadıklarının bir ifadesidir. Kinizmin bir diğer temsilcisi Krates idi. Zengin bir aileden gelmesine rağmen kinikler gibi sokaklarda yaşamayı yeğlemiş, bu felsefenin önde gelen şahsiyetleri arasında yer almıştır (Luck, 2011, 89, 113, 206).

3. Sonuç

Refah insanlara nüfuz kazandırmış, onları ad sahibi yapmıştır. Ad toplumsal bir işleve dönüşerek kişiyi doğasından uzaklaştırmıştır. Bu durum aynı zamanda toplumsal dengenin de bozulmasına yol açmıştır. Melâmetilik hem sufilere hem de toplumda nüfuz sahipliğine karşı bir duruş olarak ortaya çıkmıştır. Antik Yunan’da ise Kinikler toplumsal dengesizliğe ve burada oluşan nüfuza karşı bir itiraz biçimi geliştirmişlerdir. Bu akımlar yerleşik düzenle birlikte kazanılan ve yapay olarak görülen adlandırmaya karşı, insanların özlerine dönmeleri için bir çaba içerisinde olmuşlardır.

Her iki akımın ortaya çıktığı coğrafyada yoğun bir şekilde ticaret yapılmıştır. Çok sayıda Horasanlı tüccarın, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ticaretle uğraşması, bölgenin zenginliğe ve refahına katkı sağlamıştır. Antik Yunan şehirlerinin birçok noktada ticaret kolonilerinin bulunuyor olması da bu şehirleri zenginleştirmiştir. Her iki coğrafyada yaşanan yoğun ticaretin sonucunda orada yaşayan insanlar refaha ulaşmışlardır. Bu durumda toplumsal düzende, alt, orta ve üst sınıflar arasında bir bozulma ve aşırılık meydana gelmiştir. Bu akımlar refahın getirmiş olduğu ve dengenin bozulduğu ortamda doğmuş, bir anlamda toplumsal şarkaç görevi görmüş ve alt ile üst sınıflar arasında dengenin yeniden tesisi açısından roller üstlenmişlerdir.

Her iki akım da dengenin yeniden tesisi için toplumsal olan önemslenmemekte, toplumun kınanmasından çekinilmemektedir. Bilakis toplumun yücelttiği şeyler terk edilmekte, hor gördüğü eylemler yapılmaktadır.

Melâmetilik, Kinizm, Stoa ve Hint mistizmi, yapay şeylere takılarak doğasından uzaklaşan insanın mutlu olmasını sağlamak ve bilgeliğe ulaştırmayı amaçlamıştır. İnziva, bu akımlarda bilgeliğe ulaştırmanın yöntemi olarak tercih edilmiştir. Melâmetilik, müspet fiilleri ortaya çıkarmaktan ziyade menfi fiillerin ortadan kalkmasına odaklanana bir gaye ile hareket etmiştir. Kinizmin ılımlı hali olan Stoa, doğayla uyumlu yaşamayı hedefleyen bir felsefe olmuştur.

Melâmetilik’in dayanağını noktası Kur’an ve Sünnet almıştır. Bu iki yolun terbiyesiyle bir kültür oluşturulmuş, itirazlarını da bu eksende yapmışlardır. Onlar, İslam toplumu içerisinde

kabul edilebilir hoş görülmeyen eylemleri yapmışlardır. Bu toplumda itibar sebebi olan davranışlardan ise uzak durmuşlardır. Kinizm Sokrates'in düşünceleriyle oluşmuştur. Kinikler, doğdukları coğrafyada daha kabul edilemez davranışlar içinde olmuşlardır. Şarap içmenin normal olduğu bu toplumda daha uç şeylerle o toplumu rahatsız etmeye çalışmışlardır. Melâmilik'in doğduğu ortamın aksine bu toplumda, köpek gibi yaşamak itibari yüceltmez düşürürdü.

Melâmetilik Kinizmden farklı olarak dilencililiği hoş görmemiştir. Sufli bir şekilde yaşamaya da iyi bakmamıştır. Bunların aksine insanın çalışmasını ve el emeğiyle geçinmesini önemsemiştir.

Hâsılı doğa insanın saf haline işleyerek onun mizacını oluşturmuş, dil oluşumu öncesinde insanın bilincine işlemiş ve onun bir parçası haline gelerek hikâyesini şekillendirmiştir. Bu insanın kendisini bilme ve özünü koruma hikâyesidir. Yapay şeylerle özden uzaklaşılınca buna karşın dengeleyici akımlar ortaya çıkmıştır. Onlar aleyhlerine dahi olsa içinde buldukları topluma uç noktalardan itiraz ederek insanın özünü korumanın çabası içerisinde olmuşlardır.

Kaynakça

- Antoloji, (2019). Hacı Bayram Veli Şiirleri, Erişim: 24 Ağus, <https://www.antoloji.com/sen-seni-bil-sen-seni-siiri>.
- Arberry, A. J. (1990). "Mysticism", *The Cambridge History of İslam*. 5: 605-610. New York: Cambridge University.
- Arifoğlu, Y. (2018). *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*. Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Aybakan, B. (2010). "Sübki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 11-13. İstanbul: TDV.
- Ebü'l-Alâ A. (1950). *İslâm Tarihinde İlk Melâmet*. trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: İnkılâp.
- Arslantaş, N. (2005). *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe.
- Azamat, N. (2004). "Melâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 24-25. Ankara: TDV.
- Barthold, W. (1940). *İslam Medeniyeti Tarihi*. trc. M. Fuat Köprülü, İstanbul: Kanaat.
- Bolat, A. (2003). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melametilik*. İstanbul: İnsan.
- Brun, J. (2018). *Stoa Felsefesi*, trc. Medar Atıcı. İstanbul: İletişim.

- Brockelmann, C. (1982). *History of the İslamic Peoples*. trc. Joel Carmichael- Moshe Perlmann-Lund Humphries, London: Routledge.
- Çiçek, Y. (1997). “Harîrîzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 192-193. İstanbul: TDV.
- Demirci, M. (1998). “Herevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 220-221. İstanbul: TDV.
- Eliade, M. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. trc. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalıcı.
- Ferîdüddin Attâr. (1984). *Tezkiretü'l-Evliya*. haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: İlim ve Kültür.
- Frye, R. N. (1963). *The Heritage of Persia*. New York: World Publishing Company.
- Fuzûlî. (2013). *Fuzûlî Divânı*. haz. Mehmet Kanar, İstanbul: Dergah.
- Gölpınarlı, A. (1931). *Melamilik ve Melamiler*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Hargûşî, Abdülmelik b. Muhammed. (1990). *Tehzîbü'l-Esrâr*. haz. İrfan Gündüz. İstanbul: Fotokopi Nüshası.
- Harîrîzâde, Kemâleddin Efendi. (1982). *Tibyânü Vesâ'ili'l-Hakâ'ik*. haz. Yakup Çiçek, İstanbul: İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü.
- Herevî, Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. (1964). *Kitâbu Tabakati'l-Fukahai's-Şafiiyye*. thk. E.J. Brill, Leiden: Leiden.
- Hücvirî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. (2010). *Keşfu'l-Mahcûb*. trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî. (1967). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Brill.
- Kavas, İ. (2017). “Oğuz Kağan Destanındaki İktidar Yapısı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/1: 183-192. DOI: 10.21551/jhf.299831.
- Kaya, K. (2016). *Hint Felsefesinin Temelleri*. Ankara: Doğubatı.
- Kuşeyri, Abdülkerîm b. Hevâzin. (2005). *Kuşeyri Risalesi*. trc. Hoca Sadeddin Efendi, İstanbul: Yasin.
- Luck, G. (2011). *Köpeklerin Bilgeliği*. trc. Oğuz Özügül, İstanbul: Say.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. (1992). *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye.
- Mazaharî, A. (1972). *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*. trc. Bahriye Uçok, Ankara: Varlık.

- Kara, M. (2011). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh.
- Senaca. (2018). *İnziva Üzerine*. trc. Cengiz Çevik, İstanbul: İş Bankası.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. (1964). *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra*. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi-Abdulfettah Muhammed, Kahire: Matbaatu İsa el-Babi.
- Sülemi, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. (1977). *Risâletü'l-Melâmetiyye*. trc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Sviri, S. (2003). “İlk Dönem Tasavvuf Kültüründe Melâmetiyye Hareketi ve Hakîm Tirmizî”. trc. Salih Çift, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi* 11: 445-468. http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/1602315224_11_16_2003_IV_11_SVIRIS.pdf.
- Subhan, J. A. (1970). *Sufism, Its Saints and Shrines*. New York: Noble Ofset.
- Şahinoğlu, N. (1991). “Attar Feridün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 95-98. İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (1997). “Harguşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 167-168. İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (1998). “Hücvirî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 458-460. İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (2002). “Kuşeyrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 473-475. İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (2010). “Sülemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 53-55. İstanbul: TDV.
- Vatandaş, C. (1991). *Vahiyden Kültüre*. İstanbul: Pınar.
- Wachowski, Lilly-Wachowski, Lana. Matrix. 1999. <https://www.imdb.com/title/tt0133093>.
- Yunus Emre. (2013). *Yunus Emre Dîvânı*. haz. Selim Yağmur, İstanbul: Dergâh.